

BELIGGENHEDSLÆRE

Af Jul. Hirsch.

C. *Beliggenheds-Tendenser i den transport- og den arbejdsorienterede Industri.*

Regler for Forholdet mellem Beliggenhed og Organisation (særlig af Koncerners Opbygning).

1. *Horisontal eller vertikal?*

I de økonomiske Diskussioner, der blev ført under den tyske Inflation fra 1919—1924, har Spørgsmaalet, efter hvilke Principer man skulde *organisere en Industri*, spillet en ejendommelig Rolle. Den ene Retning, der samlede sig om Hugo Stinnes, erklærede, at det økonomiske Ideal var den tættest mulige ejermæssige og endog stedlige Koncentrering af Industrien fra Raastof til det færdige Fabrikat og Handelen med dette, altsaa f. Eks. Kul, Raajern, Valseværk, Maskinfabrik og Handel med de paagældende Produkter i tvungne »Selvstyrekorporationer«: en *Vertikal-Industri-Organisation*. Denne Inddeling skulde ikke blot være normgivende i den retslige Opbygning af paa hinanden følgende Bedrifter, altsaa i Sammenslutning af Bedrifter i store Virksomheder i vertikal Retning, men afgjort ogsaa i geografisk Betydning. Det krasseste Udtryk fandt denne Idé i Stinnes-Silverbergs Forslag 1921 om Skabelse af *tyske Økonomiprovinser*, som ligefrem skulde binde Jernbaner, Elektricitet og Vandforsyning til det vigtigste Raastof, Kul, ogsaa distriktsvis (Tysklands »Jern-Hertugdømmer«, som Rathenau for Spøg kaldte dem). Her overfor hævdede den anden Retning, som samlede sig omkring Rathenau, at Industrien skulde udvikle sig horisontalt, som en Flade, og organisere Arbejdsdeling derindenfor, altsaa ingen Sammenslutning fra Raastof til Færdigvare, »fra Kul til Glødelampe«, men derimod stræbe efter en *bevidst Organisering af ensartede Industrier*, altsaa f. Eks. Forening af Bomuldsspindere i een Sammenslutning, Bomuldsvæverier i en anden, Glødelampeproducenterne i een Gruppe, Elektromotorproducenterne i en anden o. s. v.: *Horisontal-Industriorganisering*. Denne sidste Opfattelse laa absolut til Grund for Forsøgene paa tysk Planøkonomi i 1919 (horisontale Tvangskarteller for hver Branche med Arbejdernes Deltagelse; faktisk gennemført en vis Tid ved Kul, Kali og Jern), og de praktiske Forsøg paa Fællesvirksomhed for den indu-

strielle Fremstilling strandede netop paa, at man ikke havde taget nok Hensyn til Tendensen til vertikal Koncentration, i særlig Grad ikke havde erkendt, at *en stiv Gennemførelse af det ene Princip kun maatte styrke Drivkraften i det andet.*

En Betragtning af de virkelige Omkostningselementer i det økonomiske Samfund viser nemlig meget hurtigt, at der er *langt mindre Plads for Vilkaarligheder, end man sædvanligvis forestiller sig.* Der gives her praktisk talt intet enten-eller, men alt efter de Omkostningslove, som de forskellige Industrier er underkastede, kommer begge disse Organisationsformer med Nødvendighed til Udtryk. Det lader sig endog paavise, at de forskellige Retsformer: Truster, Koncerner og Karteller, som man ofte taler om som selvstændige Begreber, i Virkeligheden kun er det sidste Udtryk for en i den paagældende Industri iboende Tendens. *Vertikale Organisationer* tvinger sig nemlig igennem ved alle *transportorienterede Produkter.* Tendensen er aabenbart stærkere, jo større »Vægttabsmaterialernes« Andel i Produktionen er. Hvor Kul ganske forsvinder under Arbejdsprocessen og kun foretager en Omdannelse af Stoffet, vil, hvis Kullets Andel i den samlede Vægt er meget stor, ingen Tale om Fordelene ved Horisontalorganisering ændre noget ved den Kendsgerning, at de stærkt kulforarbejdende Industrier lejrer sig tættere og tættere omkring Skakternes Aabninger. Hvor det drejer sig om »Renmaterialer«, som f. Eks. ædle Metaller, Tobak, Bomuld, vil Forarbejdning tæt ved Raastoffet bringe meget ringere Omkostningsbesparelser end Forarbejdning i Centrer, hvor der findes indarbejdet Teknik og Arbejdskraft, der er uddannet gennem Generationer. Om den vertikale Sammenslutnings Fordele i det første Tilfælde kan forhøjes gennem Ejerfællesskab mellem de forskellige Industrier, er et Spørgsmaal om Kapitalforhold, i Særdeleshed Finansieringsmuligheder og Finansieringsteknik. Det samme gælder ogsaa de horisontalt organiserede Industrier. At Viljen til Omkostningsbesparelser hos dem dernæst viser sig ikke i Form af kapitalmæssige Sammenslutninger, men i Sammenslutninger i Forbund (Karteller), skyldes særlige Forhold ved disse Industrier, hvor Arbejdsdelingen mest er sket mellem talrige smaa og mellemstore Bedrifter. Saavidt vi kan se, danner den imidlertid ikke nogen endelig Afslutning paa eller varig Tilstand i Udviklingen. Paa lang Sigt viser ogsaa den horisontale Sammenslutning en Tendens til at bringe Bedrifterne i tæt bevidst Kontakt med hinanden, d. v. s. ogsaa kapitalmæssig Tilnærmelse og Sammenslutning for at gøre Arbejdsdelingen imellem dem endnu mere fuldkommen. *Ogsaa her fuldender da det kapitali-*

stiske Overblik over en Industri og de bevidste Indgreb i den kun Tendenser, der for længst har været virksomme paa Grund af Industriens Omkostningsstruktur og særlig dens Beliggenhedsmomenter.

Edgar Landauer har i sit Skrift om Bomuldsindustrien¹⁾ træffende formuleret de to Organisationsformers almindelige indre Udviklingslove, hvorom det her drejer sig, saaledes: Hvor de største Besparelser er at vinde ved bedre Raastofudnyttelse og Nedsættelse af Transportomkostningerne, fører en Industris Udviklingstendenser til *Koncentration* af Bedrift og Virksomhed. Hvor de største Muligheder for Besparelser for en Industri ligger i *Forarbejdningen*, fremfor alt i Nedsættelse af Arbejdsomkostningerne pr. Stk., fører de til *Differentiering*. Da optræder ofte nye nødvendige Krav, Handelen opstaar som Forbindelsesled mellem de arbejdsdelte og vidt specialicerede Fabriker. Vi kalder denne Handelstype »Fabrikforlægger«²⁾. Beliggenhedslærens Synspunkter viser under Hensyntagen til den videre fremskredne Udvikling i Amerika, at Transportorientering af sig selv fører til vertikal og Arbejdsorientering til horisontal Organisering af en Industri. Om Beliggenhedsinddelingen da ogsaa fører til tæt retslig-organisatorisk Sammenslutning af de paa-gældende Bedrifter til store Enkeltvirksomheder, det er et Spørgsmaal om Retsforholdene, Kapitalmarkedet og Finansieringsmetoderne. Der findes baade vertikale og horisontale Truster. Imidlertid opstaar der, hvad man ikke maa glemme, en tredje Form. Begge de oven-nævnte Former lever overhovedet kun fuldstændigt adskilt fra hinanden i nogle Teoretikers Forestillinger, men ikke engang i den tyske og heller ikke i den amerikanske Virkelighed. Horisontaltrusten søger, naar den har udviklet sig en Tid lang, ogsaa at skaffe sig Transportorienteringens og andre »vertikale« Fordele, saasnart dens Efterspørgsel efter Raastoffer er stor nok. Vertikaltrusten vil altid vise en Tendens til ogsaa at tage Del i de Fortjenester, der opstaar ved Forarbejdning og Salg af dens Produkter. Saaledes dannes der, hvad man maa kalde en *Horisontal-Vertikaltrust*³⁾. Først er de ubevidste Udviklingstendenser imidlertid meget stærkere end de bevidste, som kun fuld-fører de Retningslinier, som allerede i lang Tid har ligget i de ubevidste.

2. Valget mellem Raastoflejerne.

Det er en ældgammel Erkendelse indenfor al økonomisk Videnskab, at der ogsaa findes et Beliggenhedsproblem ved Raastoflejerne,

¹⁾ Edgar Landauer, *Handel und Produktion in der Baumwollindustrie*. Tübingen 1912. S. 9 ff.

²⁾ Hirsch: *Den moderne Handel*. 2. Opl. Tübingen 1925. Side 58—59.

³⁾ Denne Form kaldte Paul M. Mazur, efter at vor første Fremstilling var udkommet, »the circular trust« (Trusten i Kredsen), *Amerikas Reichthum*, Berlin 1927.

at man først tager de gunstigste Lejer i Brug og derefter, naar Behovet har udvidet sig, de ugunstigere. Ud af denne Kendsgerning opstaar *Differentialrenten* i Ricardos Betydning. Hvordan imidlertid et Lands samlede Industri bærer umaadelige Omkostningsforskelligheder, saa længe der kan faas en Rente eller noget, som Ejeren anser for at være det, det viser følgende Tabel fra »Beretning fra den af den engelske Regering nedsatte Kommission til Undersøgelse af Kulindustrien« 1926¹⁾ ganske klart.

*Arbejdsresultater fra Bjergværksvirksomheder af forskellig Størrelse.
Stor-Britannien Januar til Juni 1925.*

Aarsproduktion pr. Virksomhed i 1000 t.	Antal Virksom- heder	Produceret Mængde		Produktion pr. Mand og Skakt cwts.	Indtægt sh. pr. t.	Omkost- ninger sh. pr. t.	Gevinst (+) Tab (-) sh. pr. t.
		i 1000 t.	i % af den samlede Produktion				
mindre end 5..	10	32	—	12.78	23.51	32.01	÷ 8.50
5— 200	307	27360	12.7	16.22	19.02	20.23	÷ 1.21
200— 400	126	36394	16.9	17.05	18.43	19.21	÷ 0.78
400— 600	72	35118	16.3	18.34	17.90	18.04	÷ 0.14
600— 800	28	19132	8.9	18.86	17.58	17.82	÷ 0.24
800—1000	20	17992	8.4	18.68	17.52	17.65	÷ 0.13
1000—2000	42	56280	26.2	19.66	17.77	17.49	+ 0.28
2000 og derover	8	22744	10.6	19.76	17.39	17.11	+ 0.28
Ialt...	613	215052	100.0	18.32	17.98	18.32	÷ 0.34

Omkostningsforskellene fremkommer saaledes, at de med de højeste Omkostninger arbejdende Gruber alligevel stadig klarer sig, fordi

1. deres Forhold til Aftagerbedrift er gunstig,
2. deres Ejer ofte selv, ligesom i Stenbrudene, indsætter sin Arbejds-kraft,
3. Kulkvaliteten her og der udligner Forskellen.

Alligevel kunde de smaa Bedrifter i England i Efterkrigstiden kun holde sig, saa længe som Kulknaphed og Lammelse af den bedre organiserede kontinentale Industri (særlig Ruhrkampen 1923) muliggjorde dens Eksistens. En Tid lang 1924/26 forsøgte man med direkte Statstilskud at opretholde den britiske Kulmineindustri Struktur. Det viste sig hurtigt, at disse i hvert Fald gav den mindre for lidt og den store for meget. I 1926 kom det derfor til den største Bjergarbejderstrejke, som Historien kender, delvis understøttet af de britiske Fagforeninger med en Generalstrejke med en Varighed paa 7 Maaneder.

¹⁾ Report of the Royal Commission on the Coal Industry (1925). London 1926. Cmd. 2600, S. 54.

Det endelige Resultat var og er en stærk Koncentration af Produktionen til de gunstigste Steder.

Hvad der her skete under Tryk fra en vidtrækkende Ændring i Stillingen paa Verdensmarkedet, nemlig Koncentrationen af Industrien til de billigst arbejdende Gruber — for det britiske Kul var ikke blot Konkurrencen fra andre Lande, i Særdeleshed Tyskland, blevet farlig, men fremfor alt Kullet's Fortrængning som Brændstof for Skibene til Fordel for Petroleum — skete i andre Lande ganske *bevidst delvis igennem direkte Regeringsindgreb*. Saaledes har den tyske Regering overvundet den tyske Kaliindustri's ufordelagtige Udvikling og Splitelse, idet et altfor stort Antal Bedrifter, Skakter og ogsaa Fabriker skadede Rentabiliteten for Kali, der for Tyskland og Frankrig tilsammen udgør et temmelig sikkert Monopol. Det skete paa den Maade, at det i 1922 blev forbudt at skabe nye Kaliskakter, og at man kun tillod Overdragelse af Produktionsretten (Kartelkvoten) imellem de arbejdende Værker indtil 1. Januar 1926 og derefter forbød det i 30 Aar. Derved opstod der en overordentlig stærk Tilskyndelse for de gode, med mindre Omkostninger arbejdende Værker til at opkøbe de daarligst arbejdendes Arbejdsret (Afsætningskvota) og nedlægge disse mindre rentable Gruber og Fabriker. Resultatet var, at ved Slutningen af den i Loven fastsatte Salgsfrist blev den virkelige Magt foruden af enkelte Statsgrupper udøvet af kun to store Koncerner, og at *Omkostningerne i Industrien var gaaet betydelig ned* paa Trods af Betalingen af Afstaaelsesrenter. De gunstigt arbejdende Bedrifters egen Interesse i Forøgelse af deres Produktion og dermed en Formindskelse af deres Produktion i det mindste faste Omkostninger faldt sammen med de daarlige Værkers Ejeres Interesse i Opnaelse af en god Afstaaelse i Stedet for en usikker lille Fortjeneste. Afstaaelsesrentens Byrde blev ganske vist mildnet meget for Produktionen, ved at den som oftest blev opgjort i Papirmark og efter de vigtigste Salg i den tyske Inflationstid 1922/23 i vid Udstrækning blev tilintetgjort.

Denne Statsregulering blev senere Forbillede for en Række andre tyske Industrier, saaledes især for Tvangskartelleringen af Mølleindustrien, Cementindustrien og mange andre.

Gennemsnitsomkostninger pr. 100 kg Renkali i RM.¹⁾.

Aar	i alt	Løn	Afskrivninger
1926	17.13	3.61	2.85
1927	14.45	3.22	2.79
1928	13.48	3.20	3.60

¹⁾ Ausschuss zur Untersuchung der Erzeugungs- und Absatzbedingungen der deutschen Wirtschaft, 3. Unterausschuss, Die deutsche Kaliindustrie, Berlin 1929.

Denne Nedsættelse af Lønomkostningerne skete slet ikke paa Bekostning af Lønniveauet; de opnaaede Besparelser tillod tværtimod ret betydelige Lønstigninger, som man ser nedenfor.

Pr. 100 kg Renkalifremstilling forbrugtes		
i Aaret	100 kg Raabrunkul	Gennemsnitsløn pr. Mand og Skift i RM.
1922	3.3	
1923	3.1	
1924	2.8	4.66
1925	2.8	6.02
1926	2.0	6.40
1927	1.8	6.92
1928	1.5	7.57

Dette var altsaa Virkningen af planmæssig Regulering i Kaliværkernes Beliggenhed.

3. Transportorientering fører til en Industris Vertikalorganisering.

»Vægttabsmaterialerne« trækker Forarbejdningen enten til Stedet for deres Udvinning eller i det mindste til deres første Omsætningssted. Tiltrækningskraften er forskellig i de enkelte Tilfælde. Hvor Ertsen er af høj Værdi, d. v. s. hvor Ertsen indeholder en stor Procent Jern, vil Forarbejdningen ske ved Kullene, Eks. i Ruhr og Saar. Hvor Erts med ringe Jernindhold endnu bliver bearbejdet, vandrer Kullene som Regel til Ertsen, et Eksempel fra Førkrigstiden i Tyskland: Lothringen. Tilpasningsevne og teknisk Viden kan ændre meget herved. Da man ved Versailles-Freden politisk havde berøvet Tysklands Storindustri Minette-Ertsen i Lothringen, indstillede den sig paa teknisk ualmindelig virksom Maade igen paa Erts med stort Jernindhold og fandt ved Besparelser i Kulforbruget derved endog nye Omkostningsfordele. »Vægttabsmaterialerne« er dog stadig et ualmindeligt stærkt Tiltrækningspunkt for hele Forarbejdningen. I Tyskland førte de »rene Valseværker«, d. v. s. de, som købte Raajern, smeltede det igen og forarbejdede Jernet til Staal og Staalprodukter, i Aartier en bitter Kamp for deres Eksistens imod de »blandede Værker«, der forarbejdede det flydende Raajern umiddelbart til Staal, en Kamp, der ofte offentlig blev ført som en Kamp mod Kartelformen og Kartelovermagten, men til syvende og sidst var en haabløs Strid mod den mægtigste Faktor i Økonomien, Billighed, Nedsættelse af Omkostningerne. Fra vort Synspunkt er den »Produktion under eet«, som man lægger saa megen Vægt paa, kun en yderligere Nedsættelse af Transportomkostningerne, altsaa en Forstærkning af Transportorienteringen, for øvrigt

ved Siden af talrige andre Momenter. At denne Koncentration er langt mindre fremtrædende i den britiske Industri end i den nord-amerikanske og den mellemeuropæiske, skyldes for en Del mange engelske Grubers Adgang til billig Vandtransport, for Størstedelen er den rent historisk bestemt, d. v. s. den taler ikke imod den vertikale Orienterings Rigtighed, men derimod i det mindste delvis imod den britiske Jernindustri's Tilpasningsevne¹⁾. Rent mekanisk medførte Omkostningsfordele for de transportorienterede Industrier, at disse samlede sig og dannede typiske moderne Industridistrikter.

Virkningen af et saadant Industridistrikt bliver aabenbart forhøjet, naar ogsaa her det, der først sker mekanisk, bliver ledet ganske bevidst. Saasnart den afgørende Magt over saadanne Industrier er samlet saa vidt hos en Ledelse, som f. Eks. hos den amerikanske Staaltrust, som selv aabent angiver, at »kontrolere« over 50 % af den amerikanske Staal fremstilling, eller saasnart Jern fremstilling efter tysk Mønster væsentlig er koncentreret i faa Virksomheder, bliver den bedst tænkelige Sammenføjning af en saadan Industri's Arbejdssteder til et egenartet Problem:

De rent økonomiske Hensigtsmæssighedsovervejelser, som maatte fordrø Nedlæggelse af urentable Bedrifter, bliver ofte bekæmpet med Grunde, der skyldes den kapitalmæssige Opbygning af saadanne Kæmpeforetagender. Ogsaa den store Trust gaar i denne Henseende frem paa samme Maade som det fri Marked. Den nedlægger sjældent den urentable Bedrift paa een Gang. Den søger hyppigst paa en eller anden Maade at »amortisere« den, selvom der ofte ligger ret tvivlsomme Værdiforestillinger til Grund. Ogsaa den store Trust maa, ligesom en Bedrift i et Kartel, amortisere et nedlagt Værk paa en eller anden Maade. Mange Gange gør den det ogsaa saaledes, at den lader det paagældende Værk arbejde videre, naar blot en Del af de faste Omkostninger bliver dækket.²⁾

Ud fra disse Synspunkter har den amerikanske Trustkontrol (Federal Trade Commission) uden Omsvøb bebrejdet den amerikanske Staaltrust den økonomiske Organisering af den amerikanske Jernindustri i Aarene 1924/25. Sagen var den:

Staaltrusten, som kontrollerer over 50 % af den amerikanske Produktion, havde fastsat en ensartet »Fragtbasis«. Alle Forsendelser blev

¹⁾ Denne maatte iøvrigt meget snart indfinde sig: I Begyndelsen af 1926 var stadigvæk næsten Halvdelen af den britiske Jernindustri samlet i 12 Selskaber. Disse begyndte villigt at slutte indbyrdes Aftaler.

²⁾ Andre Aarsager slgn. Hirsch.: Trende towards large establishment (Gross betrieb) and large-scale undertaking (Gross unternehmung). Nordisk Tidsskrift for Teknisk Økonomi Nr. 6.

beregnet, som om de kom fra Pittsburgh¹⁾. Forhandlingen oprullede nu omtrent følgende Billede:

Fandt denne ensrettede Fragtberegning ikke Sted, vilde Federal Reserve Bankens Bygning i Chicago, som fik sit Staal fra Chicago, men paa Grund af Fragtudjævningen paa hver ton fik medregnet Fragten Pittsburgh-Chicago, være blevet ca. 76000 Dollars billigere. Et Skibsbygningsselskab i samme By erklærede, at de aarligt betalte 140000 Dollars i fiktiv Fragt, en Fabrik for Landbrugsmaskiner beregnede det til 488000 Dollars. Federal Trade Commission erklærede hertil ganske træffende:

Den amerikanske Industris naturlige Beliggenhedsmomenter bliver ved denne Fragtudjævning ganske forskudt. Naar Chicago p. G. a. Forholdenes Natur er den gunstigste Beliggenhed, saa er det en Fejllidelse af den nationale Industri, naar Staalrusten stadig holder sine ældre Fabriker i Pittsburgh rentable, ved at den hæmmer den bedre arbejdende Industri i Chicago i dens Ekspansion. Disse Betæneligheder blev dog i det foreliggende Tilfælde ikke ligefrem genialt løst. Staalrusten fik Fragtbasis forbudt, men ingen hindrede den selvfølgelig i ved sin Prisfastsættelse, f. Eks. ved en intern Udligningskasse, alligevel at søge en Fragtudligning. — Betæneligheden bestaar dog i Virkeligheden overalt. Den bliver ved Udviklingen kun løst paa den Maade, at den størst mulige Del af saadanne Industrier samler sig paa een Haand, og Afsætningsmulighederne ved billigere Priser bliver beregnet saa sikkert, at de dertil svarende Afskrivningssynspunkter bliver overkompenseret.

Forsøget paa en vertikal Opbygning af Industrien fra Raastof til Færdigvare eller endog til det sidste Salg, blev i Tyskland f. Eks. gjort ved Tekstilindustrien. Under Praktikerens altfor teoretiske Propaganda for vertikal Organisering, der blev ført i Tider med Raastofnød, blev den dog ofte stærkt overdrevet og førte selvfølgelig til Sammenbrud. Saaledes krakkede allerede før den store Krise efter 1929 en Koncern, der fra Spinderi til Engroshandel skulde sammenfatte flere Slags Tekstilvarer (Blumstein-Koncern). En tysk Varehusvirksomhed (Karstadt-Koncernen), som spændte ligefra Detailhandel til Fabrikation og med en aarlig Omsætning paa 400 Mill. Rm., og som i 1929 forenede ca. 50 forskellige Fabriker eller lignende større Produktionssteder, krakkede som den første af de store tyske Varehuskoncerner. Tekstilvarer med deres »Renmaterialer« og tilmed med deres stærke Modesvingnin-

¹⁾ Det samme har i mange Aartier været Tilfældet i Tyskland. Vesttysklands Jernindustri har »Fragtbasis Oberhausen«, d. v. s. alt Jern beregnes, som om det blev afsendt fra Oberhausen, Kali for det meste med »Fragtbasis Stassfurt« o. s. v.

ger egner sig efter deres Karakter ikke til vertikal Organisering som Industri. Her er den største Besparelse ikke at søge ved Raastoffet eller dets Transport, men derimod ved Nedsættelse af deres Arbejdsomkostninger og varig Tilpasning til Forbrugets og særlig Modens hurtige Svingninger. Derfor hævder den anden Organisationsform, nemlig den horisontale, sig her næsten overalt.

4. Arbejdsorientering fører til Horisontalorganisation.

Den Omkostningsbesparelse, som Arbejdsdelingen medfører, er ofte blevet fremstillet. Nødvendigheden af at sammenfatte de arbejdsdelte Industrier igen af Hensyn til Afsætningen af deres Produkter, har medført Indskydelse af flere Handelsled; den er en af de vigtigste Grunde til Handelens stadige Vækst (trods alle modsatte Profetier) i den kapitalistiske Tidsalder. Indenfor den arbejdsorienterede Industri iagttager man, at de helt igennem ensartede Bedrifter er lagt i Nærheden af hinanden og paa Steder, hvor Arbejdskraften er absolut billigst eller bedst uddannet. Saaledes opstod den gamle Hjemmeindustri, enten vidt spredt i fattige Egne arbejdende som Broderiet i Vogtlandet eller i St. Gallen eller som Cigarfabrikation i Tysklands fattigste Egne, eller som Industrier, der søger de store Byers billige Arbejdskraft, det bymæssige Hjemmearbejde i Konfektionsindustrien og andre lignende Industrier. De samme Love gælder imidlertid ogsaa for de større Forarbejdningsindustrier, hvis Omkostningsfordele kan ligge i den billigste Forarbejdningsydelse og ikke i den højeste Materialeudnyttelse og Sænkning af Transportomkostningerne.

Den ejendommeligste ubevidste Beliggenhedsgruppering efter ren Arbejdsorientering, findes i Jordens ældste Industridistrikt, *Textildistriktet i og omkring Manchester*. Oprindeligt lagt paa et af Englands mest indbringende og lettest fremkommelige Kulfelter, har den skabt sig en Arbejdsdeling, som endnu den Dag i Dag ligger fast. Nordvest for Manchester ligger Finspinderierne; da det fine Garn hovedsageligt bliver vundet af ægyptisk Bomuld, kalder man disse Virksomheder de »ægyptiske Spinderier«. Mod Nordøst (medindbefattet det berømte Rochdale) de saakaldte »amerikanske Spinderier« (grovere Bomuldssorter); i de to smaa Byer Royalson og Oldham løber i Dag flere Tene end i hele Indien. Mod Sydøst ganske bestemt fastlagte Numre af Bomuldsgarn, saaledes at man overhovedet ikke benævner visse Bomuldsnumre efter deres Styrke (32000—40000 Omdrejninger), men derimod kalder dem Bollington Garn. Nord for Spinderierne har Væverierne lejret sig (man kunde tænke paa Transportorientering, fordi der ved Spinding dog indtræder

en Smule Vægttab; dog skyldes det i Virkeligheden tekniske Tilfældigheder. Efter Fagfolks Opfattelse har ved Bomuldsspinderiernes Beliggenhed Luftens Fugtighed været af større Betydning i og omkring Manchester end noget andet Sted. Efter vor Mening kan denne Omkostningsfordel næppe være af afgørende Betydning¹). I Distriktets Centrum ligger Manchester med baade Spinderi, Væveri og Farveri, frem for alt dog det store Marked, Børsen, Handelen, endnu stadig en Del Bjergværk under Byens egen Jord og Maskinfabrikation. Syd for Byen er saa de rigtige Bjergværksfelter.

Hele denne Organisation med sin vidt drevne Arbejdsdeling er ikke opstaaet paa Grund af bevidst Planlægning, men paa Grund af den Udvælgelse, som Handelen medførte, og den skarpe Konkurrencevirkning, som fra deres Side har ført til Specialisering. Englænderens særlige sjælelige Ejendommelighed, som aabenbart snarere fører til *faglig* Specialisering end til *teknisk* Specialisering og til Sammenlutning i store Enhedsvirksomheder, har saa frembragt det Særsyn, at Bedrifterne arbejder Side om Side. Det ser ud som bevidst Samarbejde, men dog har det som Fader Konkurrencen og som Moder den økonomiske Hensigtsmæssighed.

Imidlertid gik den økonomiske Udvikling ogsaa her mere og mere i Retning af det bevidste. Økonomiske Naturfænomener bliver bevidst forvandlet til økonomisk Teknik. Hvor store Dele af hele Industrier kommer Enkelte i Hænde eller dog under Enkeltes Indflydelse, der bliver den tidligere ubevidste Udvælgelsesproces, som nedlægger Bedrifter med de højeste Omkostninger — for det meste efter svære Kampe og under store Tab af økonomiske Midler — draget over i det bevidste. Den bliver meget mindre kostbar, og selv de sjælelige Omkostninger ved en haabløs Eksistenskamp bliver erstattet af Statistiken. Det typiske Eksempel paa en Produktion af denne Art er den amerikanske Tobakstrust, som ganske vist har skabt og endnu opretholder sit Monopol gennem et Massefilialsystem, som har haft en meget stærk Konkurrencevirkning i Detailhandelen; og paa denne Maade har den først faaet Produktionen og dernæst Detailhandelen ind under sin Indflydelse. Horisontal Samling af Forarbejdningen har i Elektricitetsindustrien i Amerika og Tyskland ogsaa udviklet sig til mesterlig, bevidst Arbejdsdeling mellem de tilsluttede Bedrifter.

¹) I Tyskland har man for at opnaa de engelske Fabrikers Luftfugtighed ladet installere Vandforstøvningsapparater i enkelte Spindrier; ret nær ved Manchester har Forfatteren set akkurat det samme Apparat i mønstergyldigt arbejdende Industrier; det samme i stor Udstrækning i 1927 i den sydlige Del af U. S. A. (Nord- og Syd-Carolina).

Vejen er her som Regel langt besværligere og usikrere end ved de transportorienterede Industrier. Den begynder, hvor Lovgivningen tillader Kartelleringen, i begge Tilfælde meget hyppigt med løse Sammenslutninger, udvikler sig saa til Pris- eller Kontingenteringskarteller, skaber her Kvota-Andele i Afsætningen, og naar Kartellet er stærkt nok, repræsenterer Kvoten en Værdi. Den gunstigt arbejdende Bedrift køber saa ofte den ugunstigere producerendes Kvota, og den mindre gunstigt arbejdende Bedrift bliver standset. Kvotakøb og -salg er Tegnet paa den første bevidste Rationalisering af en saadan Industris Beliggenhed.

5. *Forbinding af begge Organisationstendenser, den vertikale og den horisontale; Udviklingstendenserne henimod »Vertikal-Horisontaltrusten».*

Den begyndte bortset fra Olien, hvor det laa i Varens Natur, i Særdeleshed ved de smaa Maskiner, som behøvede et Reparationsværksted i Nærheden af Afsætningen. F. Eks. blev alle Singer-Symaskinens finere Dele fremstillet i Selskabets Moderfabrik. At sende de grovere Dele med over Havet vilde være unyttig Forøgelse af Transportomkostninger. Derfor lod man Sökkelen støbe i Forbrugers Nærhed. Medens Moderfabriken voksede ind i den vertikale Organisation, lagde der sig omkring den en Krans af ensartede Afsætningssteder, bag hvilke igen stod mange Reparationsværksteder og bag ved dem igen Fabriker for det grovere Materiale i Afsætningslandene. Det samme System gennemførte International Harvester Company i større Stil for Landbrugsmaskiner, hvorved ogsaa Tilpasningen til de særlige landbrugsmæssige Forhold i hvert Forarbejdningsdistrikt gennemtvang i det mindste en delvis Decentralisation. Den samme Vej gik National Cash Register-Company ud fra de samme Bevæggrunde. I særlig stor Maalestok har Henry Ford nu omkring sin Moderfabrik i Detroit en Krans paa over 35 Datterselskaber i selve U. S. A., og en halv Snes saadanne Fabriker i Kanada, Sydamerika og Europa, deriblandt een i Danmark. For Moderfabriken har Henry Ford i stor Maalestok gennemført Vertikalorganiseringen. Han udtrykker ved Eksempler i sine Skrifter Nødvendigheden af at forarbejde Vægttabsmaterialerne ved Udvindingsstedet og iøvrigt at decentralisere Forarbejdningen.¹⁾ Han

¹⁾ Henry Ford »Idag og Imorgen« København 1926. Side 103 ff. siger f. Eks. om Vægttabsmaterialerne følgende: »Men det er ikke alene selve Træet, vi sparer paa. Vi sparer ogsaa Transport, idet det, vi transporterer, er Træ, og ikke Træ blandet med vandgrønt Træ, og hvad mere er: vi transporterer kun færdigbehandlet Træ.

staar aldeles ikke alene, den fremtidige Form for en Del af den forarbejdende Industri synes at blive Horisontal-Vetrikaltrusten.¹⁾

*Bevidst Tilpasning til Beliggenhedstendenserne ved Virksomheder med
Bedrifter med forskellig Beliggenhed.*
(Fabrikanlæggenes Filialsystem).

Hvad vi her i grove Træk viste for de mest moderne Kæmpebedrifter, gælder ogsaa for den mindre Enkeltbedrift, og frem for alt gælder det for Virksomheden, saasnart den kan finde forskellig Beliggenhed for de enkelte Bedriftsdele. Omkostningselementerne, som bestemmer en Bedrifts Forhold i Enkeltheder, er ofte modstridende. Virksomheden føler forringede Beliggenhedsmomenter som mindre Rentabilitet og gaar ofte ogsaa uden Profit, saalænge blot en Del af de faste Omkostninger kan dækkes. Daarligt Forhold til Aftageren kan kompenseres gennem gode Forhold for Arbejdskraften. Mange Gange søger man ogsaa at overkompensere den ved Reklame. Disse Momenter bliver oftest hverken tilstrækkeligt gennemtænkt i Enkeltbedrifterne eller tilstrækkeligt paaagtet af den industrielle Fremstilling i sin Helhed. Mange Gange viste det sig ud fra Betragtninger, som vi kunde anstille under Krigen, at i Tyskland op-
hævede Omkostningsfordelene ved Fragt og Løn hinanden. Sukker-

altsaa Trædele, der alle er gjort færdige til at samles. I Stedet for at betale Fragt af Affald, beholder vi Affaldet og tjener Penge paa det.*

Den vertikale-horisontale Organisations Væsen skildrer Henry Ford i samme Bog Side 115 ff.

Imidlertid har Stordriften ikke koncentreret sig, fordi der var noget i dens Væsen, der krævede det. Virkelig Stordrift kan ikke koncentrere sig paa een Plads af den Grund, at — bortset fra alle andre Momenter — Transportomkostningsspørgsmaalet stiller sig derimod. En stor Forretning maa have Markeder, der er spredt viden om, og i vore Dage kan det ikke betale sig at transportere tungtvejende Produkter, raa eller færdige, over lange Afstande. Da vi derfor havde sat os for at frigøre os for Storstadens økonomiske Tryk og søge at finde en afbalanceret Ordning af Forholdet mellem Industri og Agerdyrkning og i bredere Omfang at fordele Købeevnen af de Lønninger, vi betaler, imellem dem, der køber vore Produkter, saa kom vi ind paa at decentralisere . . .

Det er langt fra umuligt, at enkelte Stykker kan udføres i Hjemmet med automatisk Maskineri og ved Fordeling af Drivkraft. Verden er gaaet fra Haandens Arbejde i Hjemmene til Haandens Arbejde i Fabrikken, og dernæst til Maskinarbejdet i Fabrikken, og nu kan det jo være, at vi er ved at komme ind paa Maskinarbejdet i Hjemmene. Hvem ved?*

¹⁾ Europas største er Unilever Trusten i Margarine- og Sæbefabrikationen, med utallige Hjelpe-Industrier, Skibsfart indtil Arktis og Antarktis, Plantager og Fabriker næsten over hele Jorden.

produktionen i Vest havde f. Eks. højere Løn, men ogsaa højere Teknik, omvendt ved Sukkerproduktionen i Øst-Tyskland. Zinkertsøbningen ved Rhinen (Stolberg) maatte forsynes med Raastoffer udefra, dens Transportomkostninger var som Følge deraf meget højere end de øvreschlesiske Værkers, som laa tæt ved Ertsen, der imidlertid ikke er saa værdifuld. Apparaternes bedre tekniske Udvikling og Arbejdskraftens højere Uddannelse gav dog allerede for Aartier siden Udligning.

Nu ligger imidlertid ved modstridende Omkostningselementer den Løsning nær, at man tager Hensyn til de forskellige Beliggenhedsfordele i en Virksomhed, altsaa under visse Omstændigheder placerer de forskellige Dele af Virksomheden forskelligt. Saa opløses Bedriftens Enhed, men mange Bedrifter forenes dog i et Foretagende. Praktisk gør jo det økonomiske Samfund taget i sin Helhed det samme. Det placerer som Regel Urproduktionen andre Steder, end hvor den videre Forarbejdning finder Sted, og denne igen et andet Sted, end hvor Handelen finder Sted. Den regnskabsmæssige Gennemorganisering af Virksomheden bevirker saa, at den enkelte Virksomhed bevidst søger at gennemføre det, som det økonomiske Samfund foretager rent mekanisk under Indflydelse af Omkostningsforskellene.

Produktions-Filialbedriften er Løsningen, altsaa Opdeling af Virksomheden paa den Maade, at den gunstigste Beliggenhed for den enkelte Ydelses Omkostninger bliver fundet. Denne Vej har Praxis i Tyskland valgt meget før, end Teorien har bemærket den. Erhvervstællingen fra 1925 viste i Industrien allerede c. 6100 Virksomheder, der havde Filialbedrifter; i disse Filialbedrifter var dengang inklusive Moderfabriker ikke mindre end 40% af alle Arbejdere beskæftiget.¹⁾ De senere Erhvervstællinger viser, at denne Udvikling siden da er skredet videre frem. Amerikanske Oplysninger viser det samme. Den engelske saakaldte Balfour Betænkning af 1925 anslaaer Tallet for amerikanske Filialbedrifter i Kanada til mellem 700 og 1000²⁾. Der findes i U. S. A. 5838 Virksomheder, som forener to eller flere Bedrifter, altsaa Forarbejdnings- og ikke Handelsbedrifter. Af denne Bedriftssammenslutning havde 18,8% den vertikale og 62,9% den rent horisontale Form. Betænkningen slutter heraf: »Tendensen til Bedriftenes Vækst formindskes, Tendensen til Bedriftenes Sammenslutning i een Virksomhed tager til.»³⁾

Det er en endnu knap nok paabegyndt Opgave for Driftsøkonomien

¹⁾ Se *Schriften zur Statistik des Deutschen Reichs* Bd. 418, Berlin 1930.

²⁾ *Survey of overseas markets*, London 1925.

³⁾ Se »Index« April 1925 S. 7/9: *The integration of industry.*

at undersøge Omkostningsdannelsen for de enkelte Afdelinger inden for Bedriften og dernæst for Industrigren efter Industrigren at vise deres Udviklingstendenser og at paapege, i hvilken Udstrækning det medfører Nedsættelse af Omkostningerne at dele Virksomheden i flere Enkeltbedrifter efter den gunstigste Beliggenhed for Virksomheden og Industrigrenen i det hele¹⁾.

¹⁾ Beliggenhedsspørgsmaalet gælder ogsaa i selve Bedriften, i Bedriftsafdelingernes formaalstjenlige Beliggenhed, Opbygning og Samvirke. Fremstillingen af disse Forhold henhører imidlertid efter vor Mening til Virksomhedernes indre Organisationslære.